

документах фонду “Генеральна військова канцелярія” (ф.51) є згадка про діяльність Іваненка у першому десятилітті XVIII ст. та про чергові спроби його вбивства за замовленням московського керівництва¹³⁹. Ці свідчення спростовують сталу традицію в історіографії щодо загибелі Петра Іваненка від рук Якова Вечорки у 1696 р. Після того, як Петрик опинився на Січі 1692 р. оголошена винагорода за його голову поступово зростала. На 1696 р. за живого чи мертвого бунтаря обіцяли 1000 карбованців. Знайшлась людина, яка спокусилась винагородою. Однак скористатись нею вбивці не вдалось – він загинув у тому ж таки бою 1696 р. від татарського списа, коли намагався врятуватись втечею. Сплюндрований труп, з відтятою головою, демонстрували для залякування непокірних мешканців південних полків, як тіло Петрика... Проте у тому саме році П.Іваненко нагадав про своє існування. Наполегливі спроби Московського царського уряду вбити гетьмана Ханської України відбилися у листуванні, донесеннях, звітах... У 1708 р. такий собі Андрій Ковбаса вимагав, крім обіцяної грошової винагороди, ще й маєток за смерть Петрика. Загибель гетьмана Ханської України заперечували звістки про діяльність Петрика в причорноморському краї. У джерелах за 1709 р. є відомості, про загибель Андрія Ковбаси, який так і не одержав маєток. Є відомості, що Петрик гетьманував з перервами до 20-х рр. XVIII ст., і попри намагання найманих убивць дожив до старості.

Геополітичний чинник був визначальним у діяльності Петра Іваненка. Він простежується у студіюванні яскравих спроб втілення в життя різноманітних державницьких ідей, самого феномена гетьманування Петрика. Завдяки гетьманові Ханської України в державній думці кінця XVII – початку XVIII ст. відбулось непересічне значення південного регіону для економічного, політичного, культурного розвитку всієї України. Діяльність Петрика була цеглиною у розбудові української держави з півдня.

Tetyana Podkupko

The geopolitical factor in the politics of Hetman of “Khan’s Ukraine” Petro Ivanenko (Petrik)

In the article on the basis of being based on both archival and printed sources and of a historiography material the geopolitical factor in the politics of Hetman of so-called “Khan’s Ukraine” Petro Ivanenko (Petrik) has been considered.

УДК 94 (477) “17”

Геннадій Шпитальов

**ПИТАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ І ТАКТИКИ
ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА ПЕРІОДУ НОВОЇ СІЧІ
У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙН XVIII ст.**

Деталізовано особливості організаційно-функціональної структури, управління і тактики Запорозького війська періоду Нової Січі. З’ясовано стан військової справи запорозького козацтва в системі збройних сил Російської імперії. Визначено ступінь відповідності бойових традицій і військового

мистецтва запорозького козацтва європейській воєнній теорії і практиці XVIII ст. Висвітлено місце бойового досвіду запорозького козацтва періоду Нової Січі у боротьбі з турецько-татарськими військами у подальшому розвитку воєнної справи України і Росії.

Військовій справі запорозького козацтва періоду Нової Січі (1734-1775 рр.) присвячено чимало наукових праць. Однак на сьогодні ми не можемо стверджувати, що тема вичерпана. Детальної конкретизації потребують організаційно-функціональна структура Запорозького війська, особливості його комплектування, управління, озброєння, організація підрозділів і тактика тощо. Всі ці питання можна з'ясувати лише шляхом комплексного дослідження та системного аналізу військової справи козацтва у контексті розвитку військової справи XVIII ст. в цілому. Копітка багаторічна робота з реконструкції військової служби козацьких військ у російсько-турецьких війнах 1735-1739 та 1768-1774 рр. дозволила автору даної публікації з'ясувати ці питання.

З 1734 р. запорозькі козаки були підданими російської корони, а саме Військо Запорозьке низове, чисельністю до 15 000 чоловік, являло собою станове козацьке збройне формування, яке було складовою частиною іррегулярних військ російської армії. З 1739 р. (після Белградського мирного договору між Росією і Туреччиною) область Війська Запорозького низового входила на правах автономії до складу Російської імперії.

Організаційно-функціональна структура Запорозького війська періоду Нової Січі базувалася на давніх традиціях низової козацької громади кінця XV – початку XVIII ст. Вищим органом влади на Запорожжі була щорічна загальновійськова рада. На загальновійськових радах обиралася військова і полкова старшина, розподілялись військові угіддя, вирішувались адміністративні, політичні і воєнні питання. Такі ради завжди відбувались першого січня. Але скликалися і позачергові – двічі (інколи тричі) на рік. Брати участь у радах могли лише неодружені козаки і старшини. Термінові питання вирішувались на спільних нарадах військової старшини і курінних отаманів (старшинських сходках). Ці сходки в 50-ті рр. XVIII ст. перебрали повноваження вищого органу влади Низової козацької громади. Нижчими органами влади на Січі були курінні ради, на яких обиралися курінні отамани та їх помічники, а також вирішувались внутрішні проблеми куренів. Адміністративні повноваження військової полкової і курінної старшини обмежувались одним роком. Однак авторитетних старшин запорожці, як правило, переобирали на наступний термін¹⁴⁰.

Першою особою у Війську був кошовий отаман, який правив одноосібно і єдиноначально. Він був цивільним, військовим і духовним начальником Запорожжя. Наступні за своїм значенням посади були за військовим суддею, військовим писарем і військовим осавулом. Військовий суддя був другою особою після кошового. Суддя розглядав

¹⁴⁰ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького.- Дніпропетровськ, 1994.-С.64–67; Шпитальов Г.Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735-1739 та 1768-1774 років. – Запоріжжя, 2004. – С.7–13; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: В 3 т.-Т.1. – Львів, 1990.-С.138-139.

цивільні і кримінальні справи, скріплював своєю печаткою офіційні документи Запорозького Коша, а в разі участі кошового у поході (або тривалому від'їзді) призначався наказним кошовим отаманом. Військовий писар виконував функції головного секретаря, контролював військову і паланкові канцелярії, вів рахунки, складав офіційні документи і ставив на них свій підпис за кошового отамана і військового суддю. (За давнім запорозьким звичаєм кошовий отаман і військовий суддя не повинні були знати грамоти). В обов'язок військового осавула входили функції надзору за порядком на Січі, у таборі і Запорожжі у цілому. Крім того, на військового осавула покладалась організація прикордонної та розвідувальної служби, розподіл платні і контроль над заготівлею провіанту, розгляд скарг, провадження дізнання, контроль за виконанням судових рішень. Посада військового обозного (як начальника штабу) обіймалася у Війську Запорозькому лише у воєнний час. Військовий старшина, обраний на цю посаду, слідкував за матеріальною базою, озброєнням і забезпеченням Війська Запорозького, організував підготовку козацьких підрозділів до походу або чергового військового наряду, очолював інженерну службу, здійснював оперативне управління підрозділами тощо. Посади військового булавничого, військового хорунжого, військового бунчужного та військового перначника були почесними і надавались старшинам похилого віку. У свою чергу посади військових служителів: військового довбиша, військового гармаша, військового товмача, військового кантаржія і шафарів перевозів, – були суто виконавчими. Після складення повноважень вищою посадовою особою на загальновійськовій раді звання військового старшини мало залишитися за козаком назавжди (якщо раніше він обіймав посаду курінного отамана)¹⁴¹.

Таким чином, у Війську Запорозькому низовому існував цілий інститут військових старшин без посад, які являли собою командний резерв на випадок війни або керівництва окремими військовими з'єднаннями.

У своєму впливі на товариство кошові отамани опиралися на курінних отаманів, які були посередниками між військовою старшиною і рядовим козацтвом.

Полкову (паланкову) старшину обирали рядові козаки у кожній окремій паланці. З 1755 р. паланкові полковники, старшини і шафарі на перевозах призначалися на посади Кошем. Похідні старшини, які обиралися для керівництва підрозділами, в мирний час зберігали своє звання і виконували свої функції лише під час чергового військового наряду. Кожен старшина без посади, як військовий, так і похідний, підпорядковувався своєму курінному отаману¹⁴².

141 Апанович О.М. Запорожское войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768-1774 годов: Дис.... канд. ист. наук.-К., 1949.-С.3-24; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.-С.146-147.

142 Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С.72-73; Шпитальов Г.Г. Запорозьке військо у другій половині 30-х років XVIII ст. //Наукові записки: 36. Праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 2001. – Т.6. – С.159 –180.

Постійних підрозділів у Війську Запорозькому низовому не було. Загони комплектувались лише для воєнного походу або виконання військового наряду. Таким чином, Військо Запорозьке низове періоду Нової Січі було організоване за територіально-міліційним принципом згідно з традиційною паланково-курінною системою.

Військо Запорозьке низове поділялося на кінноту і піхоту. Проте чіткого розмежування між кавалеристами і піхотинцями у запорожців не було. Це був скоріше соціальний поділ. Як правило, у піхоті службу несли козацька сірома, яка не мала можливості придбати собі коней. Особливістю запорозьких піхотинців було те, що вони діяли проти супротивника на човнах – “дубах” або несли гарнізонну службу на Січі. У кінноті служили “справні” запорожці. Під час мобілізації, напередодні походу, кожен вершник повинен був з'явитись до Війська, маючи двох, а старшини – декількох коней. Ті запорожці, які втрачали своїх коней і не могли придбати нових, переходили служити в піхоту. Та навпаки, коли піхотинець “справляв” собі коней, то з дозволу курінного отамана переходив служити в кінноту. Частина піхотинців відбувала воєнну службу в обозі. Головним чином це були одружені козаки. Обоз головного загону Війська складався з провіантських, артилерійських і старшинських возів. Кожен старшина у поході мав відповідну своєму рангу кількість возів. (Полковий старшина мав у поході один віз, похідний полковник – два, а військовий старшина – не менше трьох возів). Так, у 1774 р. Кодацька паланка відрядила “для гоньби старшинських возів” 50 козаків¹⁴³. Отже, тільки для обслуговування старшинських возів під час походу Війська мобілізувалось близько 400 піхотинців. Крім того, кожен старшина мав у поході прислужників з числа піхотинців. (Похідний старшина мав двох прислужників, похідний полковник – чотирьох, військовий старшина – до восьми прислужників)¹⁴⁴. Рядові кавалеристи перевозили свій провіант, трофеї і зброю на другому коні. Старшини мали відповідно рангу кількість коней. (Полкові старшини – по 6, полковники – по 8, військові старшини – по 16 коней)¹⁴⁵. Таким чином, поділ на кінноту і піхоту в Війську Запорозькому низовому мав у собі більше соціально-економічне, а ніж військово-організаційне підґрунтя.

Тепер розглянемо організацію тактичних підрозділів Війська Запорозького низового.

Головними тактичними підрозділами кінноти були тисячні команди, які очолювались військовими старшинами. Ці команди поділялись на дві п'ятисотенні команди, очолювані полковниками. При кожному полковнику були писар і осавул. У свою чергу п'ятисотенна команда поділялась на дві сотні: перша сотня нараховувала 300 козаків, а друга – 200. Під час бою або навчань перша сотня очолювалась осавулом, а друга – писарем. До складу сотні входило 10 похідних куренів по 23-26 козаків кожен. Похідний курінь очолювався наказним курінним отаманом і наказним курінним хорунжим. Для окремих операцій

143 ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.232. – Арк.34 зв.

144 Там само. – Спр.286. – Арк.35.

145 Там само. – Спр.325. – Арк.9-10.

формувався загони з декількох (найчастіше двох) похідних куренів, очолюваних підписарієм або підосавулієм. Виконання незначних завдань покладалося на один похідний курінь, а то і просто на його частину, очолювану наказним курінним хорунжим. Таку організацію запорозької кінноти слід пов'язувати з основним бойовим строєм – лавою. Оскільки в лаві було завжди дві шеренги, то кожен тактичний підрозділ (п'ятисотенна команда, сотня, похідний курінь), який поділявся на дві частини являв собою певну шеренгу лави. Для проведення значних бойових операцій з декількох тисячних команд формувався тимчасові партії, очолювані військовим старшиною, при ньому було ще декілька військових старшин без посад, які склали штаб партії. Часто партії очолював сам кошовий отаман, військовий писар або військовий осавул. (У ході російсько-турецької війни 1735-1739 рр. партіями росіяни називали усі козацькі загони, незалежно від їх чисельності, а командами – загони регулярних військ). Форпостні прикордонні команди і партії кінноти комплектувалися з таким розрахунком, щоб кожна запорозька сотня (200-300 козаків) очолювалась полковником і на кожні 2-3 похідних куреня було по одному похідному старшині.

У запорозькій піхоті, яка діяла на човнах, п'ятисотенні команди поділялися на п'ятидесятні – по два похідних куреня на один човен. П'ятидесятню на човні очолював підосавулій або підписарій. Для зручності управління людьми в поході по одному з бортів судна розміщався певний курінь. П'ятисотенні команди запорозької флотилії очолювались полковниками, при яких був писар і два осавули (по одному осавулу на п'ять човнів). Тисячну команду флотилії очолював військовий старшина.

Однак слід зазначити, що жодна стройова одиниця (полк, сотня, похідний курінь) ніколи не була у повному складі, так само як і число цих одиниць у підрозділі. До того ж у запорозькій п'ятисотенній команді в організаційному плані мало значення лише число куренів і кількість людей в них.

Під час мобілізації Війська Запорозького від кожного січового куреня до команд відряджалась певна кількість козаків, очолюваних наказним курінним отаманом. Команди комплектувались з таким розрахунком, щоб у кожній по можливості були представлені всі 38 куренів. Січовий курінь виступав як організаційно-господарча ланка і в повному складі ніколи не був тактичною одиницею. Курінні отамани завжди залишалися на Січі, відряджаючи в походи козаків з наказними курінними отаманами. Під проводом наказного курінного отамана, відрядженого до п'ятисотенної команди, перебувало від 25 до 30 козаків. На форпостах чисельність козаків від певного куреня, відряджених до загону, могла становити від 30 до 10.

Під час війни головний загін запорожців завжди очолювався кошовим отаманом, при якому перебували військовий писар, військовий осавул, військовий обозний і військові служителі, які всі разом становили Похідний Кіш. В той же час Похідним Кошем запорожці називали і все Військо, яке перебувало в поході і очолювалось кошовим отаманом з військовою старшиною. Організаційно Похідний Кіш являв собою

з'єднання, що складалося з 6-12 п'ятисотенних кінних команд, кожна з яких мала бути укомплектованою козаками від усіх січових куренів. Платня, провіант і боєприпаси в усіх командах Похідного Коша розподілялися по куренях і видавалися лише на число людей, які були при наказному курінному отамані¹⁴⁶.

За відсутності кошового отамана вся влада на Січі зосереджувалась у Січовому Коші (військовий суддя з курінними отаманами). Найважливіші справи військовий суддя мав узгоджувати з кошовим отаманом за допомогою листування. Перед виступом у похід кошовий отаман призначав військового суддю наказним кошовим отаманом, який у разі загибелі кошового мав виконувати обов'язки останнього до нових виборів, які відбувалися по прибуттю Похідного Коша на Січ. Запорозьких піхотинців, що несли сторожову службу на човнах гребної флотилії, очолював призначений Кошем старшина, який у разі відсутності на Січі кошового отамана мав керуватися вказівками військового судді. Оскільки дії запорозької гребної флотилії упродовж воєнних кампаній обмежувались сторожовою і розвідувальною службою в пониззі Дніпра, такий захід за постійної відсутності кошового отамана в далеких походах цілком зрозумілий.

Таким чином, діючий командний склад Війська Запорозького низового завжди мав потужний резерв завдяки інституту військової і похідної старшини без посад, а традиційна практика призначення для воєнних походів похідних і наказних курінних отаманів була запорукою дотримання дисципліни і порядку в тимчасових тактичних підрозділах.

З 1735 р. основним видом бойової діяльності запорожців став "пошук". У європейській воєнній термінології того часу пошуком називався бойовий рейд в окреслений район з конкретним завданням. Найчастіше такими завданнями були розвідка або диверсія на території супротивника.

Пошукові партії комплектувались на Січі від усіх куренів, а від Похідного Коша – від декількох. У залежності від кількісного складу команди, яка вирушала в пошук, – сотня, п'ятидесятня (полусотня), вона очолювалась відповідно полковим писарем або осавулом, підписарієм або підосавулом і обов'язково з наказними курінними отаманами. Полковник, приймаючи під свою руку п'ятисотенну команду, мав керуватися спеціальними письмовими інструкціями Коша, складеними для кожного окремого завдання, що обумовлювало коло діяльності командира команди в залежності від поставленого завдання. Заступниками полковника були полкові старшини: писар, осавул і хорунжий, які разом складали штаб команди. Команду, чисельність якої сягала понад 1 000 чоловік, очолював військовий старшина, при якому були спеціально призначені писар і осавул, вищі рангом за полковників, оскільки призначались з числа військових старшин без посад. Під проводом військового старшини, який очолював партію, збиралося 3-4 п'ятисотенні команди. Командир партії міг ефективно керувати командами лише через своїх заступників і ординарців, на яких

146 Там само. – Спр.323. – Арк.26-33.

покладалися функції взаємодії із сотенною старшиною.

Командний склад Війська Запорозького низового разом з кошовим отаманом нараховував 101 особу. До цього числа треба додати “військових старшин та інших звань канцеляристів” (близько 48-49 осіб). Отже, у цілому командний склад Війська складався зі 150 осіб¹⁴⁷. За виключенням нижчих командирів, командний склад призначався Кошем або обирався на військових сходках отаманів з числа старшин без посад. Лише курінна старшина обиралась рядовим козацтвом.

У воєнний час командний склад Війська обирався рядовими козаками і затверджувався Кошем. В останнє десятиріччя існування Нової Січі вищий і середній командний склад призначався Кошем без урахування думки рядового козацтва. Однак нижчий командний склад, курінні похідні отамани, десятники і п'ятидесятники за розпорядженням Коша “для кращого порядку” завжди обиралися рядовим козацтвом¹⁴⁸. Якщо ж, за віддаленістю команди або партії, полковий старшина обирався рядовими козаками на посаду без затвердження Коша, обрання вважалось “самовільним”. На донесеннях про вибір того чи іншого полкового старшини Кіш накладав резолюцію: “...Правити посаду без затримки до розгляду Коша”¹⁴⁹. У разі відмови затвердити на посаді обрану особу, Кіш ніколи не мотивував причин свого рішення.

Усі найважливіші справи в запорозьких командах: обрання командирів, розподіл платні, провіанту і трофеїв розв'язувалися на “сходках” команди. Але в останнє десятиріччя існування Нової Січі (1765-1775 рр.) Запорозький Кіш під тиском російського командування намагався звузити ці “сходки” до старшинсько-отаманських нарад¹⁵⁰. У ході російсько-турецької війни 1768-1774 рр. козацькі сходки майже повністю були витіснені старшинськими нарадами, які проходили “за зібранням уповноважених полковників, старшин і деяких перших і начальних із команди козаків”¹⁵¹. Кожна “сходка” за участю “черні” розглядалась Кошем як надзвичайне явище. В ордерах до начальників команд кошовий отаман Петро Калнишевський вимагав, щоб “на сходку козаки, крім отаманів, юрбами не ходили, про що всьому загалу, нашим військовим словом оголосивши, заборонити маєте з тим, що в разі, якщо після цієї заборони зухвальник з'явиться, то такого через отамана буде відшукано і покарано без помилування за нехтування нашими повеліннями”¹⁵².

У воєнний час вищою судовою інстанцією був Похідний Кіш. Рішення залежало тільки від кошового отамана, резолюції якого по судових справах були остаточними і не підлягали касації. Частина справ стосовно військових злочинів розглядав військовий суддя. Але він не мав права виносити остаточні рішення, а лише подавав кошовому отаману свою думку відносно тієї чи іншої справи, а також знайомив з ходом слідства і

147 Апанович О.М. Запорізьке військо як складова частина російської армії в другій половині XVIII ст. // Наукові записки інституту історії АН УРСР.-Т.5.-К., 1953.-С.123.

148 ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.347. – Арк.87-88.

149 Там само. – Спр.242. – Арк.78-79; Спр.286. – Арк.55,93.

150 Там само. – Спр.323. – Арк.22,46.

151 Там само. – Спр.285, 285а, ч.1. – Арк.3.

152 Там само. – Спр.323. – А рк.56.

результатами допитів. Командири команд не мали судових повноважень. За виконання рішень суду відповідав військовий осавул, а після їх виконання мав відразу ж рапортувати кошовому отаману. Причому військовий осавул виконував і функції слідчого. Військовий довбиш (помічник військового осавула) мав бути присутнім лише при “екзекуціях”¹⁵³.

За давнім козацьким звичаєм, кожен запорожець захоплену здобич здавав своєму старшині для розподілу між усіма учасниками бою. У Війську Запорозькому низовому перед походом козак мав скласти присягу на Євангелії: “...У разі якщо я, будучи в нинішньому поході з паном старшиною військовим (вказував ім’я) та іншими панами старшинами ...від здобичі, при розгромі супротивника і, де трапилось мені отримати, утаю і оної для розділу не пред’явлю, то скарай мене, Боже, у цьому і наступному віці...”¹⁵⁴. Розподіл здобичі проводився натурою або ж її продавали, а гроші ділили. Приховування козаком здобичі від товаришів нещадно каралося за військовим неписаним законом. Якщо ж здобич привласнював старшина, то це викликало обурення і, навіть, повстання команди. Суперечки між козаками і старшинами команд щодо отриманої здобичі розглядалися спеціально призначеними комісіями Коша¹⁵⁵. Розділ здобичі був нерівний. У першу чергу зі здобичі виділялась частка для кошового отамана, військового судді та військового писаря і відсилалась їм у вигляді подарунка (насамперед для подарунків Запорозького Коша російському генералітету й урядовцям у Петербурзі). Потім виділяли частку для поранених і тих, хто втратив у бою коней. Після цього брала свою частку старшина команди, а вже потім відбувався розподіл по куренях команди, під час якого наказний курінний отаман розподіляв здобич між своїми козаками. Старшини команди отримували більшу і кращу її частину¹⁵⁶.

Імена убитих або померлих від ран козаків заносилися в поіменні списки, які відсилались до січової церкви. Там імена вписувалися у поминальну книгу, з якої по загиблим служили панахиду¹⁵⁷. Гроші на церковну відправу виділялись зі здобичі. Коні і майно убитих козаків передавались родичу, якщо такий був у команді, або відсилались на Січ курінному отаману. Іноді майно убитого продавалось, а виручені гроші передавались курінними отаманами до церкви¹⁵⁸. Під час боїв запорожці обов’язково відразу ж підбирали тіла вбитих товаришів і потім перевозили для належного поховання¹⁵⁹.

Тепер розглянемо питання озброєння і тактики запорожців.

Козацькі формування Російської імперії являли собою легкі війська, головною ударною силою яких була кіннота. Піхота виконувала

153 Апанович О.М. Запорожское войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768-1774 годов. – С.70-71.

154 ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.247. – Арк.223.

155 Там само. – Спр.242. – Арк.5.

156 Там само. – Спр.345. – Арк.72,78.

157 Там само. – Спр.284. – Арк.36; Спр.347. – Арк.70-71.

158 Там само. – Спр.284. – Арк.109.

159 Там само. – Спр.345. – Арк.90.

другорядні (допоміжні) функції і призначалась для служби в обозі або гарнізонах. Невелика частина запорозьких і донських піхотинців була задіяна для сторожової служби на човнах у гирлах Дніпра і Дону.

Надання переваги в козацьких військах саме кінноті не випадкове. Справа в тому, що в умовах південних степів будь-які пересування невеликих підрозділів могли відбуватися лише верхи на конях і мали бути мобільними.

У ході бойових дій легкі війська мали прикривати армію під час пересування, фуражування, розквартирування, а також використовувалися для несподіваних нападів на невеликі загоны й обози супротивника, спустошення ворожої території тощо. Такі дії називалися “малою війною”. У Росії, як і у Західній Європі, легкі війська, що вели малу війну, називалися партизанськими, командири таких загонів – партизанами, а самі загоны – партіями¹⁶⁰. У XVIII столітті під малою війною розумілися такі військові дії, які: а) не маючи на меті завоювання земель або їх утримання, сприяли діям армії або корпусу; б) приховували від супротивника головну силу армії, як під час розташування у певному районі, так і під час пересування; в) забезпечували армії безпеку і своїми діями знесилювали супротивника. Хоча з першого погляду здається, що події малої війни не мали суттєвого впливу на хід кампаній, однак вони тим і були важливі, що тільки за допомогою них головні сили армії були здатні завоювати землі й утримувати завойовані. Вдало організована мала війна, виснажуючи сили супротивника і позбавляючи його можливості продовжувати кампанію, без сумнівів може в багатьох випадках мати більший вплив на загальні наслідки війни, ніж дії головної армії¹⁶¹. В обов’язок легких військ під час малої війни входило відбиття і розорення підвозів до армії супротивника, знищення транспортів, магазинів тощо. Також за необхідне було вводити супротивника в оману постійними пересуваннями і неправдивими відомостями. Партії не повинні були знаходитись в одному місці, а весь час мали проводити таємні марші¹⁶². Дії і тактика легкокінних партизанських загонів на початок XVIII ст. були закріплені положеннями міжнародного воєнного права¹⁶³.

У військовій термінології XVIII – початку XIX ст. партизанські загоны мали три назви: деташемент, партія і команда¹⁶⁴. Деташемент являв собою загін, відряджений від армії. Чисельність деташементу мала становити 10-20000 осіб. Партія являла собою загін, відряджений від деташементу. Чисельність партії коливалась від 2 до 3 000 осіб. Команда являла собою загін, відряджений від партії. Чисельність команди становила від 100 до 1000 осіб. Однак назви “команда” і “партія” у воєнній термінології XVIII ст., зазвичай, означали окремий збірний загін і суттєвої різниці між ними не проводилося. Партіями називали і

160 Разсуждение об устройстве лёгких войск и употреблении их во время войны. – С.45.

161 Валентини. Правила малой войны и употребления лёгких войск: Пер. с франц. – С.Пб., 1811. – С.1–2.

162 Бисмарк Р.А. О форпостной службе. – С.Пб., 1765. – С.29-30.

163 Риттер А. Теория большой войны при помощи малой или партизанской: Пер. с нем. // Военная библиотека. – Кн.8. – С.Пб., 1871. – С.562–577.

164 Разсуждение о устройстве лёгких войск и употреблении их во время войны. – С.48.

партизанські загони, які налічували по 100-200 осіб ¹⁶⁵. Тому що запорозька кіннота здавна була організована за вище згаданим принципом, можна стверджувати, що вона була найбільш пристосованою до ведення малої війни у складі російської армії.

До заснування Нової Січі малу війну запорожці називали “законами”. Проте у ході російсько-турецької війни 1735-1739 рр. ця назва через тісну взаємодію з росіянами була витіснена терміном “пошук”. У ході бойових дій деташементи, партії і команди мали вести розвідку відносно місцезнаходження військ супротивника, фортець, постів, захоплювати офіцерів і “проводити взагалі усі подвиги або несподівані напади, які тільки можливі, явно або приховано, малою кількістю людей” ¹⁶⁶.

У ході кавалерійських боїв запорозькі вершники застосовували рушниці лише під час розгардіяшу (бій окремими малими законами). Під час бою галасом, тобто змішавшись з супротивником, козаки застосовували пістолі, стріляючи лише в упор, щоб куля не влучила у своїх, або на відкритій місцевості, на противагу татарським лучникам. При атакуванні супротивника запорожці застосовували холодну “білу” зброю, списи і шаблі. Значна кількість пістолів у козаків пов’язана з тим, що під час бою, у ході якого постійно змінювалась ситуація, козак не мав часу на перезарядження. Крім того, запорозький кавалерист міг мати і дві рушниці: одну за плечима, а другу біля сідла. Таким чином, широке застосування вогнепальної зброї дозволяло запорожцям отримувати перемогу над значно переважаючими силами супротивника і завдавати йому величезних втрат, особливо у засідках та під час ар’єргардних боїв ¹⁶⁷.

Проте значна кількість вогнепальної зброї у запорожців пояснюється ще й тим, що більша частина їх рушниць і пістолів була трофейною і різнилася за зразками і калібрами. З огляду на це, як слід зарядити свою зброю міг тільки її власник, оскільки сам відливав або катав для неї кулі.

Російська регулярна кіннота, на відміну від козацької, у ході атакування супротивника не застосовувала вогнепальної зброї, оскільки вогонь, який вели вершники з коня на дистанції, не міг бути ні прицільним, ні швидким. У ході бойових дій стрільба з коня визнавалася росіянами доцільною лише при переслідуванні розбитого супротивника ¹⁶⁸. Головним призначенням регулярної кінноти було нанесення шабельних ударів у зімкненому строю для прориву фронту супротивника. Усі пересування регулярних кавалерійських з’єднань мали відбуватися у строю ¹⁶⁹.

Запорозьким вершникам часто доводилося спішуватися і виконувати функції піхоти.

165 Военный словарь. – Т.2. – М., 1818. – С.121, 272.

166 Разсуждение о устройстве лёгких войск и употреблении их во время войны.–С.44; Бисмарк Р.А. О форпостной службе. – С.Пб., 1765. – С.21-23.

167 Шпитальов Г.Г. Запорозька кіннота в російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. //Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип.5. – Запоріжжя, 2000. – С.71-83.

168 Байов А. Очерк военного искусства и состояние русской армии при ближайших приемниках Петра Великого // История русской армии и флота. – Вып. 2. – М., 1911. – С.11.

169 Устав воинский: В 4-х ч. – Ч.1: О конной экзерциции. – С.Пб., 1766.

У способах ведення вогню регулярної і козацької піхоти (зазвичай спішеної кінноти) на той час не було суттєвої різниці. Так, наприклад, шеренгова стрільба регулярної піхоти (як і козацької) чинилася в тому випадку, коли друга шеренга тримала попереду фронту піки. Вогонь вела лише перша шеренга, яка складалася із досвідчених солдатів, унтер-офіцерів. Дві задні шеренги складались з новобранців, хворих і старих солдатів (в козацьких військах аналогічно), які під час бою заряджали і передавали свої рушниці першій. Перша шеренга приймала заряджені рушниці лівою рукою, а після пострілу передавала назад правою. Під час оборони шанців або ретраншементів стрільбу також чинила лише перша шеренга, а задні заряджали рушниці. У разі осічки в отвір ствола рушниці вставлявся шомпол, щоб її не зарядили другим патроном. Стрільба мала відбуватися “без усякої конфузії і азарту”¹⁷⁰.

Треба зазначити, що такий спосіб стрільби для регулярної армії був значно зручніший, оскільки рушниці були єдиного зразка.

У цілому, говорячи про козацьку тактику першої половини XVIII ст., треба сказати, що її загальні риси мали одну похідну і були відпрацьовані ще на початку XVI ст. під час об'єднаних походів запорожців і донців проти татар. Упродовж другої половини XVII ст. у війнах з Польщею і Туреччиною тактика козацьких формувань Росії й України була приведена до спільного знаменника. У ході Північної війни 1700-1721 рр. козацькі формування набули досвід спільних дій з регулярною армією. Крім того, військово мистецтво кожного козацького формування не розвивалося відокремлено від інших, а взаємовпливало і доповнювало одне одного. Стосовно Війська Запорозького Низового треба сказати, що прихід на Січ вихідців з країн Європи та Сходу приносив новизну саме у військову справу.

У ході бойових дій 1735-1739 рр. козаки, як і завжди, проводили атаки лавою (шикування двома лініями). Перша лінія окремого полку становила 300 козаків, а друга – 200, на відстані 60 сажнів (130 м) позаду від першої. Перша лінія починала рух проти супротивника кроком, потім риссю, а при достатньому зближенні з супротивником переходила в галоп і ударяла в кар'єр (максимальна швидкість, на яку тільки були здатні коні). Друга лінія шикувалась за першою, обходячи її фланги, і коли перша починала атаку, друга йшла за нею. У разі вдалої атаки першої лінії, друга лінія підкріплювала її ударом у фланг або тил супротивника. У разі невдачі першої лінії, друга зупиняла переслідуючого супротивника, чим надавала час першій відійти і вишикуватися для нової атаки. Фланги лави видавались уперед для охоплення супротивника. З цією метою на флангах розміщались найбільш “доброкінні” козаки. У тому разі, коли козаки спішувались і атакували супротивника у пішому строю, спочатку давали залп з рушниць, а потім “ударяли в списи”. Якщо доводилося діяти спільно з кінними і пішими козаками, то спішені ставились з гарматами попереду центру, а кіннота на флангах. Будучи оточеними, козаки спішувались і шикувались триангулою тришеренговим строєм або будували з возів

170 Масловский Д.Ф. Строевая и полевая служба русских войск времён императора Петра Великого и императрицы Елизаветы. – М., 1883. – Прил. 17. – С.59,61.

вагенбург. Спис був дієвим лише у зімкненому кінному строю. В одиночному кавалерійському бою його було легко відбити. Найчастіше спис застосовувався козаками під час оборони у спішеному строю.

Козацькі списи XVIII ст. мали три-або чотиригранні наконечники і являли собою піки. Довжина ратища піки сягала 4-5 метрів. Біля наконечника кріпився прапорець (значок) для спантеличення коней супротивника. У ході атаки піки застосовувала лише перша шеренга. Друга йшла з шаблями, які козаки до самого удару шеренги по супротивнику, зазвичай, тримали на витягнутій або напівзігнутій руці клинком униз. На озброєнні козацької піхоти були короткі піки (довжиною два метри) з двома наконечниками. Такою пікою можна було ефективно діяти проти супротивника як у полі, так і під час абордажного бою. Один наконечник мав перетинку, яка у разі необхідності відігравала роль упору, багра тощо. Мала такі піки і частина козацької кінноти. Однак вони використовувалися, головним чином, під час спішування. Короткі списи під час відбиття кавалерійських атак супротивника тримала перша шеренга (сівши на одне коліно), а довгу піку – друга або третя шеренга.

Аналіз бойових дій запорозької кінноти у 1736-1739 рр. дозволяє стверджувати, що лава являє собою не стрій, який управляється точно визначеними командами, а тактичні дії кінноти без визначення форм і шиків. Лава набувала того строю, який приводив до успіху в кожному окремому випадку. Отже, лава є сукупністю строїв: зімкнутого, розсипного і спішеного, у залежності від дій супротивника і тієї мети, яка стоїть перед лавою. Крім того, дії лави лише тоді були успішними, коли вони були несподіваними і незрозумілими для супротивника. Втім призначенням лави у великих боях було розладнання шиків супротивника. Кінцевий результат бою досягався потужною атакою головної частини загону зімкнутим строєм, оскільки лава (у класичному її розумінні) мала невелику силу удару.

Проти кінноти супротивника атакуючі шеренги переходили в кар'єр з дистанції 80-120 метрів. Це дозволяло шеренгам не втрачати рівняння, а коням зберегти сили для переслідування чи відходу. Проти піхоти атака кар'єром починалась з дистанції 250-300 метрів, що було пов'язане з необхідністю якнайшвидшого подолання зони враження вогнем супротивника. Рівняння шеренг вже не мало значення.

Оскільки під час атаки вершники були прикриті шиєю коня, то вогонь спрямовувався, перш за все, на коней. Розсіяну у ході вдалої атаки першу лінію супротивника необхідно було гнати на другу. Супротивник втрачав стрій, перетворювався на спантеличений натовп і неодмінно мав відходити на нову позицію для перешикування.

У лаві, діючи самостійно, вершники лише при слушній нагоді збиралися у дві лінії й атакували у зімкнутому строю розладнані ряди супротивника, а головним чином, найслабкіше місце бойового порядку супротивника. Лава ухилялася від прямого зіткнення у разі, коли була значно слабкіша за сили супротивника. Ланки в лаві мали повну самостійність: обстрілювали супротивника одиночним вогнем з коня; пристосовуючись до місцевості, спішувалися і завдавали супротивнику

втрата організованим рушничним і гарматним вогнем; користуючись розладнанням рядів супротивника, атакували його зімкнутим строєм; у разі удаваного відступу лави намагалися охопити фланги супротивника або заходили в тил¹⁷¹.

Під час бою управління лавою неодмінно чинилося за допомогою спеціальних сигналів і умовних знаків (свистків, імітації криків звірів або птахів, бою литавр тощо).

Таким чином, під час бойових дій 1735-1739 рр. лава застосовувалася запорожцями для розладнання рядів супротивника перед атакою головної частини загону, відволікання уваги супротивника від удару головного загону, маскування маневрів своїх військ, заманювання супротивника у засідку, а також для переслідування й охоплення відступаючого супротивника.

Упродовж першої половини XVIII ст. тактика регулярної кінноти російської армії мала ряд спільних рис з козацькою тактикою. Так, в "Екзекуції кінній", складеній фельдмаршалом Б.Мініхом у 1731 р., основним строєм регулярної кінноти був розгорнутий стрій у три шеренги. Проте застосовувався і стрій у дві шеренги¹⁷². Згідно зі статутним положенням 10 – 60-х рр. XVIII ст. кіннота мала атакувати супротивника, переходячи з кроку на малу рись, потім велику, а перед ударом переходити в галоп. У залежності від ширини фронту супротивника в ескадронах визначалась необхідна кількість рядів. Повторна атака чинилась у разі невдачі першої атаки або відновлення фронту супротивника. Для оборони від переважаючих сил супротивника кавалерійські підрозділи спішувалися і шикувалися у каре¹⁷³. Таким чином, уставні положення регулярної армії дозволяли тісну взаємодію регулярної та іррегулярної кінноти.

Так, згідно правил західноєвропейської тактики, для того, щоб заманити супротивника в засідку, за необхідне було відряджати невеликі загони, щоб вони при зустрічі з супротивником удаваним відступом заманили його до засадного війська. У ході бойових дій легкокінних загонів треба було не спокуситись успіхом і своєчасно припинити переслідування, щоб самим не потрапити у засідку, влаштовану супротивником, якою той, зазвичай, забезпечував свій відступ. Для спостереження за супротивником рекомендувалося використовувати підвищені місця. Під час бойових дій і охорони кордонів на підвищеннях виставлялись пікети. Окремі легкокінні деташементи, партії і команди повинні були просуватися по території супротивника вночі, подалі від шляхів і селищ. Головним тактичним засобом легкокінних військ була засідка¹⁷⁴.

Таким чином, у тактиці, як західноєвропейської легкої кінноти, так і

171 Шпитальов Г.Г. Запорозька кіннота в російсько-турецькій війні 1735-1739 рр.в // Південна Україна XVIII-XIX ст..... . – Вип.6. – Запоріжжя, 2001. – С.35-41.

172 Байов А. Епоха Мініха // Курс русского военного искусства. – Вып.3. – С.Пб., 1909.-С.25.

173 Устав воинский: В 4-х ч.-Ч.1. О конной экзерциции. - С.Пб., 1766.-С.41-63.

174 Денисон Г. мл. Организация, вооружение и употребление кавалерии в войне: Пер. с англ. // Военная библиотека.-Кн.8.-С.Пб., 1871.-С.140-141, 183, 251; Валентини. Правила малой войны и употребления лёгких войск. – С.558; Разсуждение о устройстве лёгких войск и употреблении их во время войны. – С.46, 47, 85.

запорозької було багато спільного. Зокрема, мала війна, яку запорожці називали “загоном”, практикувалась козаками з XVI ст. Головними тактичними прийомами запорожців були саме засідки і нічні напади. Це дозволяє зробити висновок, що запорозька кіннота хоча і була нерегулярною, проте її бойовий досвід відповідав вимогам часу і стандартам легкої кінноти західноєвропейських армій.

Бойові дії 1769-1774 рр. показали, що слабкою стороною російської армії залишались не козацькі війська, а регулярна кіннота. Маючи важке спорядження, російські кавалеристи не могли вести тривале переслідування, нести аванпостну службу, проводити розвідку і глибокі рейди по тилах супротивника. З огляду на це, російська регулярна кіннота діяла проти супротивника лише під прикриттям артилерії і піхоти. Так, виходячи з досвіду бойових дій 1769-1770 рр., генерал-фельдмаршал П.Рум'янцев визнав, що російська регулярна кіннота набагато слабша за кінноту супротивника і їй необхідна точка опори і, навіть, захист піхоти до слушного моменту¹⁷⁵. А за визначенням фельдмаршала Г.Потьомкіна російська регулярна кіннота того часу була “важка сама собі, а не ударом по супротивнику”¹⁷⁶.

Оскільки головною умовою успішних дій будь-якої кінноти є рухливість і постійні пересування, а не вичищення коней, уніформи і амуніції, то коефіцієнт корисної дії регулярної кінноти в боротьбі з турками і татарами був дуже низьким. До того ж регулярна кіннота російської армії погано пристосовувалася до місцевості. Складні польові перешкоди за пруським зразком захаращували дрібницями головну сутність призначення кінноти. Так, наприклад, регулярні кавалерійські полки мали вести вогонь лише після того, як вишикуються ескадронами в лінію. У свою чергу, ескадрони, яких у кожному полку було п'ять, вели залповий вогонь по черговому: за першим – п'ятий, за п'ятим – другий, за другим – четвертий, а потім – третій. У ході стрільби кулі, випущені залпом кожним окремо взятим ескадроном, мали охоплювати весь фронт супротивника, що наближався до полку. У тому разі, коли кавалерійський полк вів вогонь ротами, яких у полку налічувалось десять (по дві роти в кожному ескадроні), вогонь також вівся по черговому залпами¹⁷⁷. Під час бойових дій з турками і татарами західноєвропейські нововведення не діяли і російська кіннота була битою найпростішими тактичними прийомами супротивника, які залишались незмінними упродовж століть.

У ході російсько-турецької війни 1768-1774 рр. стрільба з коня регулярним полкам дозволялася лише у тих випадках, коли підрозділ оточено або він стоїть на місці в загальному порядку армії. Так, за недоцільне застосування рушничного вогню генерал-аншеф П.Панін у 1770 р. погрожував командирам своїх кавалерійських підрозділів втратою “честі і живота”¹⁷⁸. Зокрема П.Панін наголошував “Під

175 Байов А. Очерк военного искусства и состояние русской армии. – С.65.

176 Иванов П.А. Обзорение состава и устройства регулярной русской кавалерии от Петра Великого до наших дней. – С.Пб., 1864. – С.121.

177 Устав воинский. – Ч.3. – С.Пб., 1766. – Прил. VII.-С.173.

178 Масловский Д.Ф. Русская армия Екатерины Великой//Военный сборник.-Вып.6.-С.Пб.,1892.-С.239.

відповідальністю кавалерійських командирів неприятельську юрбу атакувати без жодного пострілу тільки білою зброєю”¹⁷⁹. В тому ж році генерал-аншеф П.Рум'янцев наказував своїм кавалеристам “атакувати супротивника, тримаючи шаблю наголо супроти очей”¹⁸⁰.

Російська регулярна кіннота під час боїв 1771-1774 рр. відмовилась від основного строю у три шеренги, оскільки піднята під час атаки першими двома шеренгами курява не дозволяла орієнтуватися третій шерензі. Крім того, у боротьбі з татарськими загонами регулярна кіннота росіян почала застосовувати атаку галопом у розсип¹⁸¹. Отже, російське командування у боротьбі з турецько-татарськими військами визнало доцільність і ефективність саме козацької кавалерійської тактики, відпрацьованої запорожцями і донцями у попередніх століттях.

Фактичний матеріал даного доробку дозволяє сформулювати наступне: 1. Військо Запорозьке низове було організоване та комплектувалось за територіально-міліційним принципом і являло собою паланково-курінну систему. Мобілізація відбувалася згідно традиційної паланково-курінної системи. Такі тактичні підрозділи, як партії і команди, найбільш відповідали цій системі. 2. Складність структури Війська Запорозького низового пов'язана, перш за все, з демократичними традиціями козаків, згідно яких адміністративне і військове управління було під контролем усієї козацької громади. 3. Озброєння і спосіб бойових дій запорозького козацтва періоду Нової Січі повністю відповідав завданням збройних сил Російської імперії в боротьбі з турецькою армією, а також воєнній теорії і практиці Європи та Сходу. 4. Тактичні засоби запорозької кінноти повністю відповідали бойовій практиці західноєвропейської легкої кавалерії.

Gennadiy Shpital'ov

The problem of military organization and tactics of Zaporozhian Cossacks during the Nova (New) Sich' period in Russian-Turkish Wars in XVIII c. context

The organization and functional structure of Zaporozhian Cossacks' Troops is worked out in detail. The peculiarities of Zaporozhian Cossacks' management, tactic, battle training and supply are analyzed. The place of Cossacks' Troops of Nova Sich in the armed forces system of the Russian Empire is determined. Zaporozhian Cossacks' fighting traditions and strategics and European fighting theory and practice of the XVIII century are compared. The importance of Zaporozhian Cossacks' fighting experience gained during the struggle against Turkish-Tatar Troops for further development of Ukrainian and Russian military art is revealed.

УДК 94:314.727.2 (477.7)"1775/1861"(043.5)

Наталя Діанова

**ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ ОДЕСИ
(кінець XVIII – перша половина XIX ст.)**

Розвиток Одеси в досліджуваний період мав низку специфічних особливостей, які виділяли її серед інших міст Російської імперії. Перспективи причорноморського

179 Гейсман П.А., Дубровской А.Н. Граф Пётр Иванович Панин. – С.Пб., 1897.- С.36.

180 Масловский Д.Ф. Русская армия Екатерины Великой. – С.240.

181 Иванов П.А. Обозрение состава и устройства регулярной русской кавалерии.... – С.70, 74, 78.